

**ПРОБЛЕМАТИКА РЕФОРМИ 1861 р. НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ
«УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН» ЗА ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХІ ст.**

Аграрні перетворення на теренах колишньої Російської імперії та Радянського Союзу, складовою яких тривалий час була й Україна, завжди становили об'єкт особливої уваги з боку фахівців-істориків. У цьому дискурсі аграрна реформа 1861 р., що нерідко інтерпретується дослідниками з пістетом як «Велика», безсумнівно, посідає центральне місце в сенсі першої осмисленої державної спроби вирішити «селянське питання». Попри добре відомі недосконалість та вади, що містила в собі ця реформа, її революційна ідеологема надання комусь свободи в нетрях російського імперського феодального колоса дійсно мала характер кардинального перевороту з тектонічними наслідками. Тому не дивно, що чимало дослідників саме з неї виводять так звані три наступні російські революції — 1905 та дві 1917 рр. При цьому так само закономірною і доволі солідна та різноманітна фахова література з приводу цієї події, яка, на думку О. Реєнта, «займає одне з центральних місць в історії Російської імперії» [1, 357]. Правий і А. Зінченко, відзначаючи, що тематика реформи 1861 р. одна з вузлових у дослідженнях істориків різних країн, а тому її бібліографія величезна [2, 33].

Однак із розвитком нових методологічних підходів у межах історичної науки з'являються і нові погляди на вже, здавалося б, давно досліджені події. Не є винятком і аграрна реформа 1861 р., аналіз та інтерпретація якої продовжує посідати важливе місце у сучасному українському селянознавстві. У цьому контексті варто насамперед відзначити провідне українське селянознавче видання — збірник наукових праць «Український селянин», що виходить під егідою Інституту історії України Національної академії наук України та Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького за організаційної підтримки Науково-дослідного інституту селянства та Наукового товариства істориків-аграрників, що функціонують у межах вищезазначеного університету. Закономірною слід визнати і ту обставину, що в дванадцяти випусках видання за останнє десятиріччя питанням, пов'язаним із реформою 1861 р., на його сторінках приділено доволі значну та методологічно різноманітну увагу, що, у свою чергу, спонукає нас проаналізувати відповідний доробок у контексті сучасного історіографічного дискурсу означеної проблематики. В цілому можна з впевненістю констатувати й те, що фактично в межах часопису сфокусовано практично всю сучасну історичну думку і щодо загального селянознавства, і щодо окремо взятих сторінок аграрної історії як України, так і інших регіонів.

В цілому потрібно визнати, що проблематика аграрної реформи 1861 р. неодноразово ставала предметом спеціальних історіографічних студіювань, при-

свячених різним періодам історіописання та методологічним підходам у висвітленні цієї теми. У дореволюційній історичній науці фахівці зосереджували свою увагу в першу чергу на окремих аспектах реформи, а перші спроби синтетичного узагальнення відповідної бібліографії з'явилися як це не дивно досить пізно — в середині XX ст. у межах ідеологічно заангажованої радянської історіографії [3]. Наприкінці століття свіжий погляд на проблему з'явився з-за кордону, узагальнений варіант якого був репрезентований у праці американського історика Е. Глісона [4] та систематизований нещодавно в окремому дослідженні Т. Шаравари [5].

На сучасному етапі чимало дослідників також аналізують історіографію проблеми, що створює серйозне дискусійне поле в рамках обговорюваних аспектів, пов'язаних із реформою 1861 р. Стара та нова вітчизняна, російська та зарубіжна історіографії накопичили вже значний фактичний матеріал, багато цінних висновків і спостережень, але і надалі ці досягнення залишаються розрізненими та підчас навіть ізольованими один від одного. Натомість співставлення результатів досліджень, як справедливо зауважує Л. Захарова, і навіть з різних реформ, більш уважне ставлення до знань, які вже сформувалися в історіографії, разом із розширенням кола джерел може дати нові підходи, нові відповіді на питання, пов'язані з реформою 1861 р. [6, 165]. Саме тому аналіз здобутків у цій царині в межах сучасного українського селянознавства набуває безперечної актуальності та невідкладності.

Уже давно не викликає сумнівів той факт, що у вітчизняній історичній науці в цілому відбуваються істотні зміни. Так само й у вивченні історії селянства конституціоналізуються нові напрями, що мають на меті знайти ті основи побудови історичної картини, котрі зуміли відобразити в собі всю складність повсякденних соціокультурних реалій. У цій площині, як зауважує В. Бондар, особливо актуальною є полідисциплінарність, коли співставляються демографічний, соціокультурний, економіко-статистичний політико-правовий, історико-географічний та інші аспекти [7, 85]. З огляду на це, часопис «Український селянин» вигідно вирізняється з-поміж інших збірників наукових праць намаганням якомога різноманітніше та повніше презентувати студії з аграрної історії загалом і стосовно реформи 1861 р. зокрема. У свою чергу, це дає нам можливість проаналізувати означену проблематику за різними підходами авторів згаданого наукового журналу: історіографія проблеми, основні аспекти проведення реформи, її регіональні особливості, вплив на подальший розвиток різноманітних соціально-економічних і духовно-культурної сфер, а також подивитися на реформу під кутом антропологічного підходу.

Зважаючи на історіографічний характер нашого дослідження, очевидно, доречним буде зупинитися насамперед на історіографічних студіях, присвячених аграрній реформі 1861 р., що були опубліковані на шпальтах «Українського селянина» впродовж першого десятиліття XXI ст. Так, розглядаючи погляди дореволюційних авторів на місце поміщиків в аграрному секторі впродовж 1861–1917 рр., Н. Темірова слушно відзначила, що «на межі XIX–XX ст. вже була можливість підбивати певні підсумки здійснення реформи 1861 р.

«і саме тому в цей час з'явилася численна література аграрної проблематики [8, 19]. Внаслідок суттєвих відмінностей у сприйнятті тогочасної суспільно-політичної ситуації в країні різниця поглядів на «аграрне питання» теж була відчутною. Найнебезпечніші погляди належали прибічникам радикальних методів, які найяскравіше демонстрував В. Ленін, ідеї якого щодо насильницького втручання у природний поступ сільського господарства, на думку дослідниці, не викоренені до сьогодні [8, 21].

У розрізі цього питання, виходячи з того, що чисельна історіографія дорадянського періоду дозволяє простежити погляди різних соціальних верств тогочасного суспільства на соціально-економічні наслідки аграрних реформ другої половини XIX ст., Т. Шаравара у свою чергу відзначає: «дорадянська історіографія свідчить про гостру дискусію між представниками різних політичних сил, які висловлювали пропозиції щодо можливих варіантів розв'язання проблем» та відображає «крайнощі в їхніх пропозиціях і небажання поступитися опонентам» [9, 45–46]. З іншого боку, варто відзначити і менш емоційні студіювання на зламі XIX–XX ст. стосовно інтерпретації реформи 1861 р., що засвідчила наукова розвідка О. Медалієвої, присвячена поглядам на цю подію представників Історичного товариства Нестора-Літописця [10, 17–19].

Аналізуючи проблему завершеності/незавершеності реформи 1861 р., чернігівський історик В. Шевченко зауважує, що найзахопленіші її оцінки були висловлені саме дворянськими істориками. До її певної ідеалізації схилилися й окремі тогочасні представники українського руху. Проте в радянський період в основу ленінської концепції реформи 1861 р. була покладена ідея К. Маркса про класову боротьбу як рушійну силу суспільного розвитку, яка неодмінно має завершитись революційними перетвореннями. Зрештою, такий підхід став безроздільно пануючим у радянській історіографії, а серед радянських вчених на тривалий час утвердилася думка про незавершеність проведеної «згори» реформи 1861 р. [11, 127–128]. В іншій публікації В. Шевченко намагається з'ясувати питання про те, в чіх інтересах здійснювалася реформа. Причому висновок автора є доволі неочікуваним: «Реформа 1861 року здійснювалась урядом не в інтересах конкретно селянства чи дворянства, а в інтересах держави та існуючої системи державного управління» [12, 111]. Прикметно, що невдовзі ці та інші «нетрадиційні» міркування дослідника з приводу реформи 1861 р. лягли в основу нещодавно опублікованої монографії, рецензію на яку авторства відомих чернігівських істориків С. Леп'явка і Т. Демченко було вміщено в останньому (поки що) випуску журналу «Український селянин» [13, 341–342].

Відзначаючи, що марксистсько-радянська історіографія надзвичайно спростила та схематизувала історію впровадження реформи 1861 р., одягнувши її в «шати класово-ідеологічної фразеології», В. Гоцуляк натомість вважає, що в першу чергу саме «історіософський аспект вивчення реформи 1861 року, пов'язаної із скасуванням кріпацтва вимагає науково-об'єктивної оцінки, бо вона зачепила всі соціальні прошарки українського суспільства» [14, 21, 23]. При цьому автор доволі дискусійно стверджує, що критика радянського історіографічного доробку, присвяченого процесу скасування кріпацтва в Україні «аж

ніяк не означає, що марксистсько-радянський варіант трактування проблем взаємозв'язку «села і суспільства» принципово антагоністичний до загальносвіттових, а насамперед, європейських тенденцій у баченні цих проблем» [14, 21].

В останньому з випусків часопису цей же дослідник, наголошуючи, що «настала черга й для змістовних історіографічних дискурсів», пропонує аналіз студій з аграрної та соціальної історії пореформеного селянства в контексті сучасної історіографії. Можна цілком погодитись, що в цій площині «особливий інтерес представляють дослідження, в яких проаналізовано надбання і належним чином висвітлено сучасний стан українського історіописання в аграрній і соціальній сфері пореформеного селянства». Однак, з огляду на текст статті та науковий апарат, пропонований в ній, не зовсім зрозуміло, чому настільки широкомасштабна проблема представлена в ній лише одним фахівцем у цій галузі — В. Бондарем [15, 20–24]. Останній, зокрема, також запропонував історіографічну розвідку на сторінках «Українського селянина», проаналізувавши висвітлення у сучасній вітчизняній історичній літературі впливу на проведення селянської реформи 1861 р. в українських губерніях суб'єктивного фактору, в тому числі й ролі мирових посередників у реалізації законодавчих змін на селі [16, 43–46].

О. Реєнт, з'ясовуючи стан наукової розробки реформаторських процесів в аграрній сфері другої половини XIX ст., зауважив, що стосовно реформи 1861 р. «історики-аграрники головну увагу зосереджують на характеристиці політики уряду, показників товарності, статистики сільського господарства», але при цьому заходи щодо «залучення капіталів у сільськогосподарську галузь, піднесення її агротехнічного рівня залишаються в затінку» [17, 9]. Таким чином, можна впевнено констатувати, що в сегменті історіографічного осягнення студій з аграрної реформи 1861 р. науковий збірник «Український селянин» демонструє досить широку палітру поглядів як сучасних фахівців, так і авторів праць, які стали в останньому десятилітті об'єктом їхнього дослідження. В той же час, як можна побачити, і надалі залишається ще чимало невисвітлених питань, пов'язаних із зазначеною подією.

З іншого боку, на сторінках видання час від часу з'являються статті, покликані заповнити такі прогалини та внести певні корективи щодо основних аспектів реформи 1861 р. Зокрема, такий характер має вище згадане дослідження О. Реєнта, який, окрім іншого, досить влучно відзначає, що, «виходячи з різних оцінок суспільної ролі заможного селянства, ми повинні з'ясувати місце української його частини в економічному житті Російської імперії». Одночасно історик слушно зауважує: «Поряд з певними успіхами в дослідженні цієї проблеми існує ще ряд питань, які вимагають подальшої розробки. Так, наприклад, необхідно продовжити з'ясування причин конкретних виявів і наслідків аграрного перенаселення, що викликали масову еміграцію українців за океан» [17, 7,10]. Проте, на жаль, до сьогодні ці проблеми залишаються мало-дослідженими та нез'ясованими повною мірою.

Вивчаючи специфіку проведення аграрної реформи 1861 р., П. Панченко та С. Падалка відзначають: «Характерною особливістю реформи у Російській

імперії було виділення двох головних форм землеволодіння: приватної та общинної. На відміну від Росії, де понад 95% селян перебували в общині, в Україні общинні володіння були рідкістю. Понад 80% селян Правобережжя й близько 70% Лівобережжя вели одноосібне господарство. Внаслідок цього більшість українських селянських сімей отримувала індивідуальне право на землю й несла особисту відповідальність за сплату на неї боргу». Тому, на думку дослідників, «селяни, і особливо кріпаки, були невдоволені реформою і способом її проведення» [18, 29–30]. Хоча в цілому історики відзначають позитивні наслідки реформи 1861 р.

Натомість Л. Бернштейн відзначив, що основним наслідком реформи було катастрофічне збільшення кількості малоземельних селянських господарств, які мали до трьох десятин. Причому «ліквідація кріпацтва, — на переконання автора, — по суті, не зрівняла у правах селян з іншими групами населення: вони залишилися під особливим доглядом адміністрації, не мали права виїздити з села без дозволу громади, посилати дітей на навчання до гімназій». З іншого боку, дослідник вважає, що саме реформа 1861 р. створила необхідні умови для розвитку товарного селянського господарства Східної України [19, 63]. В цьому контексті важко не погодитись із твердженням О. Реєнта: «Аналізуючи процеси в аграрній сфері другої половини XIX ст., слід постійно мати на увазі, що їм були властиві свої особливості у різних регіонах країни» [17, 6]. Загалом вітчизняні дослідники сходяться на думці, що реалізація реформи в різних місцевостях мала свої характерні риси, тому важливим є аналіз цього процесу в усіх українських губерніях [16, 44]. Таким чином, ведучи мову про ті чи інші аспекти реформи, насамперед необхідно враховувати їхню регіональну специфіку.

Варто відзначити, що й у цьому компоненті наукового студіювання аграрної реформи 1861 р. журнал «Український селянин» відрізняється «географічною всебічністю», вміщуючи матеріали щодо специфіки реформи в усіх українських регіонах. Так, Північно-Східний край (Лівобережна Україна, Слобожанщина) у реформі 1861 р. презентований у дослідженнях В. Опанасенка, М. Якименка, О. Краснікової [20; 21; 22]. Специфіка проведення реформи в Київській губернії, зокрема на Черкащині, знайшла відображення в розвідці Н. Гулі [23]. Особливості аграрних перетворень від 1861 р. в межах Південної України представлені змістовними публікаціями А. Лохматової, Я. Бойка, Л. Аджисової, І. Довжука та К. Гусс [24; 25]. Варто відзначити і досить цікаві статті з приводу проведення реформи на Волині авторства О. Бундак, П. Олешка, Г. Панишко, С. Шульги, А. Криськова, М. Бармака [26–31]. Безсумнівно, всі ці студії вимагають більш ретельного аналізу, проте у форматі нашої розвідки це навряд чи буде доречно.

Знайшли своє відображення на сторінках зазначеної збірки і наукові праці, присвячені істотним впливам (внаслідок аграрного реформування) на різноманітні сфери життя України в межах Російської імперії у період, який фахівці небезпідставно іменують «пореформеним». Такий грандіозний соціальний акт, як скасування кріпосного права, не міг безслідно минуться для державного

організму. Крім того, як відзначає Б. Литвак, реформа 1861 р. зумовила необхідність упорядкування відносин не лише серед російського селянства, але й на національних окраїнах імперії [32, 213], а відтак і на українських землях. При цьому, якщо звернутися до історичних реалій, то, як слушно свого часу зазначав В. Данілов, після реформи 1861 р. «перед нами виникає картина розтягнутого, болючого для селян процесу» [33, 12]. Хоча б тому, що, як відзначив американський історик Стівен Хок, на відміну від сусідніх Пруссії й Австрії, де цей процес відбувся дещо раніше, «царський уряд не витратив жодної копійки на проведення великої реформи із перетворення більш як 20 млн кріпосних селян на власників» [34, 98]. Втім, не можна не відзначити серйозних і найголовніше позитивних зрушень у всій соціальній матерії тогочасної Російської імперії, що стали можливими завдяки скасуванню кріпацтва в 1861 р.

Безсумнівно, найважливішим наслідком стало те, що скасування кріпосного права — перший крок і водночас потужний імпульс до модернізації всієї Російської імперії в другій половині XIX ст., що, у свою чергу, вимагало негайних трансформацій у всіх інших сферах суспільного життя. Можна погодитися з Ю. Сергієнком, що з утвердженням капіталістичних відносин, зокрема в Наддніпрянській Україні, збільшувався кількісно, розвивався та мужнів підприємницький прошарок суспільства, й особливо після 1861 р., що призвело до серйозних якісних змін у складі нових соціальних сил та їхньої ролі в громадському житті [35, 85]. На процес формування нової торговельно-промислової верстви — української буржуазії, в тому числі з середовища колишніх поміщиків, звертають свою увагу на сторінках «Українського селянина» також Н. Темірова, М. Якименко, В. Грон, О. Заєць [36; 37; 38], Л. Аджієва [25]. У цьому ж контексті на особливу увагу заслуговують розвідки, присвячені змінам, що зумовила аграрна реформа 1861 р. у фінансовій сфері, зокрема, щодо кредитування пореформеного селянства (О. Краснікова [22]) та трансформації податкової сфери насамперед в аграрному секторі підросійської України (А. Берестовий [39]).

Крім цього, завдяки реформі 1861 р. з'явилися об'єктивні передумови для формування масової соціальної бази кооперативного руху на селі. Відтак для нових соціальних верств, що з'явилися в процесі аграрних перетворень, кооперація виявилася цілком прийнятною формою організації економічного життя. Її першовитоки, як відзначає О. Реєнт, сягають саме початку 60-х рр. XIX ст. [17, 9]. У свою чергу, А. Морозов стверджує, що окремі паростки кооперативної роботи за участю звичайних, рядових селянських господарств були відомі в Україні ще раніше, хоча, з іншого боку, до кінця 1860-х рр. такі кооперативні осередки на селі були ще досить екзотичним явищем [40, 15]. Все ж таки, слід погодитись і з І. Фаренієм, що ідеологія кооперації в українському селянському середовищі збереглася та «по мірі зростання товарності селянських господарств, формування соціальної свідомості трудящих мас в умовах розвитку капіталізму потрапляла в уже підготовлене соціально-економічне середовище» [41, 108].

Звертаються сучасні дослідники й до проблематики інших соціально-політичних перетворень, покликаних до життя реформою 1861 р. Так, київський

історик О. Андрощук дослідив питання формування та становлення нових адміністративно-територіальних одиниць під час реформи, проаналізувавши правову базу та порядок створення волосної ланки адміністративно-територіального поділу українських земель у складі Російської імперії [42, 57–60]. Зі свого боку, А. Ващенко проаналізувала вплив реформи на розбудову органів селянського громадського управління, задля чого тогочасні законодавці використали досвід самоуправління в общині, а також відзначила закономірності та специфіку цього процесу [43, 65–69]. Натомість В. Мойсієнко, відзначає привнесення елементів в устрій Російської імперії буржуазної державності, внаслідок перетворень 1860-х рр. Зокрема, фахівець зауважив: «Йшлося не про зміну самодержавно-бюрократичної системи в цілому, а лише про доповнення її новою інституцією, яка б представляла усі стани в самоврядуванні на місцях — земськими установами» [44, 89]. В іншій розвідці цей же черкаський історик аналізує теоретико-історичні аспекти правового регулювання земельного сервітуту на території України в пореформену добу [45, 180–182], наголошуючи зокрема, що, попри численні спроби врегулювати «сервітутне питання», воно так і лишилося нерозв'язаним. Крім цього, деякі законодавчі аспекти пореформеного розвитку суспільства Російської імперії стали об'єктом розвідки й К. Гусс [46].

Не оминули дослідники увагою і впливи аграрної реформи 1861 р. на демографічні процеси як в Україні, так і в Російській імперії загалом. Так, Т. Крамарчук зауважила, що селянські переселення з України після реформ 60–70-х рр. XIX ст. певною мірою вплинули на збільшення чисельності та динаміку природного приросту населення Південного Приуралля, а активне аграрне заселення відіграло в цілому важливу роль у земельній колонізації Башкирії [47, 82]. У свою чергу, російські історики Н. Андрєєва та В. Лабузов дослідили доволі інтенсивне переселення українських селян у пореформений час до Оренбурзької губернії [48]. Втім, на наш погляд, тема впливу перетворень 1861 р. на демографічні процеси в пореформеній Україні залишається, на жаль, дотепер малоз'ясованою та потребує більшої уваги в майбутньому.

Не залишилася поза увагою дослідників і культурно-духовна сфера, що також зазнала важливих змін внаслідок скасування кріпацтва в Російській імперії. І насамперед дослідники констатують такі зміни в її освітньому просторі. Слід погодитись із французьким дослідником Д. Бовуа, що підготовка реформ царатом неминуче стимулювала необхідність розвитку системи народної освіти [49, 119]. Розвиток промисловості, товарно-грошових відносин об'єктивно викликав потребу в грамотних, кваліфікованих кадрах для різних галузей господарства. Однак, як зауважує А. Кузьмінський, доля шкільної реформи, як і доля всіх інших перетворень 1860-х рр., залежала не лише від того, коли буде вирішене «селянське питання», а й від того, як воно буде вирішене. Зрештою, «попри всі наявні недоліки і недосконалості, реформа школи відбулася» [50, 12,13]. Особливості цього процесу, зокрема щодо становлення жіночої освіти, також стали предметом студіювань на сторінках «Українського селянина» в напрацюваннях таких істориків, як Л. Беренштейн, І. Звірковський, Т. Тронько, О. Драч [19; 51].

Закономірним явищем потрібно визнати і звертання авторів часопису «Український селянин» до новітніх методологічних підходів й у першу чергу до антропологічного ракурсу дослідження історії селянства. Сучасні фахівці намагаються розширити дослідницьке поле такими компонентами, як ментальність та історична свідомість українського селянства, соціально-психологічні мотивації тогочасної аристократії та інтелектуалів, погляди останніх і безпосередня участь у реалізації аграрних перетворень 1861 р. Тому цілком правий В. Марочко, коли стверджує, що дослідникам ще належить з'ясувати новий тип соціально-психологічної поведінки селян-землевласників з рудиментами кріпацької психології [52, 75]. Серед питань, що вимагають уваги, — дослідження власне діячів реформи та обставин у яких вони творили. Необхідно дотримуватися й диференційованого підходу до різних етапів і рівнів процесу перетворень: ідеології, первісних проектів та, зрештою, характеру їхньої реалізації. Можливо, на думку Л. Захарової, це дозволить уникнути прямолінійності в оцінках реформи, яка ще й досі помітна в історіографії [6, 164].

У пізнавальному плані проблема реформ 1860-х рр. постає як динамічне моделювання широких соціально-економічних процесів зі специфікою соціальної поведінки особистостей та окремих соціальних груп, які виявляли в цих подіях особливості своєї соціальної поведінки. Водночас, як справедливо зауважує А. Зінченко, подальшого дослідження потребує також процес психологічної адаптації власників маєтків, їхньої адміністрації, та процес пристосування селян до господарювання в нових умовах, формування нових стереотипів діяльності, нових соціальних зв'язків та картина соціальної динаміки різних верств населення з урахуванням регіональної специфіки. Інформаційно місткою й перспективною є тематика історії повсякденності та побуту селянства, зміни в цих сферах буття, вплив на них технічного перевороту [2, 38–39]. Крім цього, актуальними, з погляду історичної антропології, видаються дослідження вчинків, свідомості, уявлень основних «акторів» перших пореформених років: селян, поміщиків, представників влади, зі всіма їх ціннісними характеристиками і суперечностями [16, 43].

Загалом дослідники відзначають значне розчарування селян та їхню психологічну невідповідність до запропонованого їм урядом імперії сценарію аграрної реформи. Як відзначає Ю. Присяжнюк, «будь-яких урядових заходів, пов'язаних з ринковою еволюцією світогляду суб'єктів аграрних відносин, українські селяни не чекали» [53, 95]. На думку В. Бондара, заслуговують на увагу також розвідки, присвячені соціально-психологічній взаємодії представників мирових структур і населення [16, 44]. Так, зокрема, ставлення до реформаторських перетворень як суб'єктів відповідних відносин — тогочасного дворянства в межах згаданого збірника наукових праць частково проаналізував В. Опанасенко [20]. Рефлексію реформи 1861 р. у суспільно-політичній думці пореформеного періоду досліджено в статтях А. Шатохіна [54, 112–115] та В. Ігнатенка [55; 56]. Погляди ж на проекти реформ і способи її здійснення в урядових колах, а також власне позиція імператора Олександра II знайшли відображення в розвідці М. Верховського [57, 69–73]. Отже, спроби застосування

антропологічного підходу в дослідженні реформи 1861 р. на сторінках «Українського селянина» за перше десятиліття XXI ст. мають різноманітний характер і своєчасний вигляд.

Незважаючи на всі позитивні моменти, пов'язані з різноплановістю розміщуваних у рецензованому часопису студій щодо аграрної реформи 1861 р., слід все ж таки відзначити, що деякі її аспекти, на жаль, поки що не набули належного висвітлення та історіографічного звучання. З іншого боку, це не є безпосередньою провиною редколегії журналу, а натомість, швидше за все, засвідчує певне методологічне прохолодне ставлення сучасних фахівців до цього сегменту селянознавчого дискурсу. Мова йде насамперед про недостатню з боку істориків реформи 1861 р. та пореформеного селянства рецепцію етносоціальних аспектів проблеми. Адже, як стверджує А. Зінченко, «масштабні соціально-економічні та соціально-політичні перетворення, закладені в ході реформи 1861 р., перетнулися з глибинними процесами української національної мобілізації» [2, 43].

Одним із перших, хто пов'язав становище пореформеного українського селянства з «національними аспектами» був Іван Лисяк-Рудницький. Останній з цього приводу стверджував: «Великі землевласники, капіталісти... були переважно членами російської, польської чи жидівської меншостей... Тому майбутня революція мусила бути рівночасно соціальна й національна (тобто етносоціальна !!! — К. І.)» [58, 149]. Причому вже з погляду сучасників і насамперед за логікою тогочасних народників, як слушно підкреслює В. Ігнатенко, «селянство повинно було репрезентувати націю в цілому» [56, 55]. Відтак багатогранність етносоціальних феноменів, що постали на перетині «соціального» і «національного» в пореформених процесах, мають спонукати до щораз ширшого й глибшого їхнього осмислення на сучасному етапі.

У той же час, не можна сказати, що ця грань реформи 1861 р. зовсім залишилася поза увагою дослідників, у тому числі й серед дописувачів «Українського селянина». Певні аспекти цієї проблематики все ж таки можна відзначити, зокрема, в статтях Г. Панишко, С. Шульги, А. Криськова та М. Бармака, присвячених регіональним особливостям проведення реформи на Волині та «національному аспекту» місцевого землеволодіння (польського, чеського, німецького, єврейського, російського та власне українського) в досліджуваній період [28–31]. У «контексті національного розвитку другої половини XIX ст.» В. Грон спробувала проаналізувати капіталістичні перетворення в аграрному секторі економіки Наддніпрянської України [37]. Однак, на жаль, власне етносоціальні компоненти реформи 1861 р. і надалі залишаються осторонь, а тому, потребують глибшого та уважнішого дослідження в майбутньому.

Отже, як бачимо, проблематика аграрної реформи 1861 р. та основних аспектів, пов'язаних із нею, знайшла належне відображення в статтях, розміщених у дванадцяти випусках провідного сучасного селянознавчого часопису «Український селянин» за перше десятиліття XXI ст. Різноманітні студіювання — різних за науковими інтересами та поглядами авторів — істотно розширюють дослідницьке поле цього дійсно вагомого явища світової історії другої половини

XX ст., доповнюючи вже існуючий фаховий дискурс і новими фактами, і новими методологічними підходами, і новими слушними висновками. Сподіваємося, що ця праця буде належно поцінована фахівцями-істориками. Насамкінець висловимо найширші побажання подальшої плідної роботи членам редколегії «Українського селянина» та побажаємо його авторам-дописувачам ще вдаліших наукових звершень на ниві селянознавчих досліджень.

1. *Реснт О.П.* Підготовка і здійснення селянської реформи 1861 р. // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. — Т. 1. — К., 1996.
2. *Зінченко А.* Реформа 1861 р. в Україні як дискусійне поле історичної науки // Київська старовина. — 2006. — № 2.
3. *Литвак Б.Г.* Советская историография реформы 19 февраля 1861 г. // История СССР. — 1960. — № 6; *Зайончковский П.А.* Советская историография реформы 1861 г. // Вопросы истории. — 1961. — № 2; *Захарова Л.Г.* Отечественная историография о подготовке крестьянской реформы 1861 года // История СССР. — 1976. — № 4; *Шаравара Т.* Радянська історіографія 1920–1960-х років про причини та наслідки селянської реформи 1861 року в Україні // Українознавство. — 2009. — № 2.
4. *Глисон Э.* Великие реформы в послевоенной историографии // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. — М., 1992.
5. *Шаравара Т.* Селянська реформа 1861 року в зарубіжній історіографії другої половини XX століття // Українознавство. — 2009. — № 3.
6. *Захарова Л.* Великие реформы 1860–1870-х годов: поворотный пункт российской истории? // Отечественная история. — 2005. — № 4.
7. *Бондар В.* Нові методологічні підходи вітчизняної історіографії у дослідженні українського селянства пореформеного періоду // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. — Дніпропетровськ, 2008.
8. *Темірова Н.Р.* Місце поміщиків в аграрному секторі в 1861–1917 рр.: погляд дореволюційних авторів // Український селянин (Далі — УС). — 2002. — Вип. 6.
9. *Шаравара Т.О.* Дорадянська історіографія соціально-економічних наслідків аграрних реформ другої половини XIX ст. // УС. — 2010. — Вип. 12.
10. *Медалієва О.З.* Вивчення проблем історії селянської реформи 1861 р. членами Історичного товариства Нестора-Літописця в кінці XIX — на початку XX ст. // УС. — 2003. — Вип. 7.
11. *Шевченко В.М.* Реформа 1861 року: незавершеність чи досягнення мети // УС. — 2001. — Вип. 3.
12. *Шевченко В.М.* Деякі думки з приводу реформи 1861 року // УС. — 2001. — Вип. 2.
13. *Леп'яко С., Демченко Т. В.* Шевченко. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. — 96 с. // УС. — 2010. — Вип. 12.
14. *Гоцуляк В.В.* Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти // УС. — 2001. — Вип. 2.
15. *Гоцуляк В.В.* Дослідження аграрної і соціальної історії пореформеного селянства та деяких аспектів інституціоналізації як форми організації наукових досліджень в сучасній історіографії // УС. — 2010. — Вип. 12.
16. *Бондар В.В.* Суб'єктивний фактор проведення реформи 1861 р. в українському селі: історіографія проблеми // УС. — 2008. — Вип. 11.

17. *Реснт О.П.* Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX — початку XX ст. (стан наукової розробки) // УС. — 2001. — Вип. 2.
18. *Панченко П.П., Падалка С.С.* Скасування кріпацтва (1861) як засіб соціально-економічної модернізації тоталітарної Російської імперії // УС. — 2001. — Вип. 2.
19. *Бернштейн Л.Ю.* Соціальні аспекти аграрних відносин в Східній Україні у другій половині XIX століття // УС. — 2001. — Вип. 2.
20. *Опанасенко В.В.* Місце дворянського стану в Чернігівській губернії в проведенні земельної реформи 1861 року // УС. — 2001. — Вип. 2.
21. *Якименко М.А.* Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861–1917 рр.) // УС. — 2001. — Вип. 3.
22. *Краснікова О.М.* Кредитна система сільськогосподарського виробництва на Полтавщині в епоху вільного підприємництва (1861–1917 рр.) // УС. — 2001. — Вип. 3.
23. *Гуля Н.І.* Створення та початковий етап діяльності Київського губернського з селянських справ присутствія // УС. — 2006. — Вип. 10.
24. *Лохматова А.І.* Земельно-розподільна діяльність селянських громад Півдня України в другій половині XIX століття // УС. — 2006. — Вип. 10; *Її ж.* Сільські поселення Південної України в післяреформенний період // УС. — 2008. — Вип. 11; *Бойко Я.В.* Міграційні джерела формування ринку праці на Півдні України (1861–1917 рр.) // УС. — 2006. — Вип. 10; *Його ж.* Міграційні джерела формування ринку робочої сили у Північному Причорномор'ї (1861–1917 рр.) // УС. — 2008. — Вип. 11; *Довжук І.В., Гусс К.С.* Деякі аспекти формування індустріального робітництва Півдня України в пореформенний період // УС. — 2008. — Вип. 11.
25. *Аджиєва Л.С.* Розвиток аграрного підприємництва на Південному березі Криму у 1861–1914 рр. // УС. — 2008. — Вип. 11.
26. *Бундак О.А.* Становлення індустріальних відносин у Волинському селі у пореформенний період // УС. — 2001. — Вип. 2.
27. *Олешко П.С.* Особливості аграрного реформування 50–60-х рр. XIX ст. на Волині // УС. — 2001. — Вип. 2.
28. *Панишко Г.Т.* Еволюція великого землеволодіння на Волині у другій половині XIX ст. // УС. — 2001. — Вип. 2.
29. *Шульга С.А.* Аграрна реформа 1861 року та колонізація Волині // УС. — 2001. — Вип. 2.
30. *Криськов А.А.* Спроби уряду Російської імперії землевлаштувати єврейське населення в Подільській губернії в XIX ст. // УС. — 2005. — Вип. 9.
31. *Бармак М.В.* Господарське життя німецьких колоній Волинської губернії (XIX — початок XX ст.) // УС. — 2006. — Вип. 10.
32. *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. — М., 1991.
33. *Данилов В.П.* Судьбы сельского хозяйства в России (1861–2001 гг.) // Крестьяноведение: Теория. История. Современность / Под ред. Т. Шанина и др. — М., 2006. — Вип. 5.
34. *Хок С.* Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная операция в России: 1857–1861 // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. — М., 1992.
35. *Сергієнко Ю.Г.* Формування торгово-промислової та сільськогосподарської буржуазії в Україні у другій половині XIX ст.: регіональний аспект // УС. — 2003. — Вип. 7.
36. *Темірова Н.Р.* До питання про стосунки поміщиків і селян у пореформенний період // УС. — 2001. — Вип. 2.

37. Грон В.В. Капіталістичні перетворення в аграрному секторі економіки Наддніпрянської України у контексті національного розвитку другої половини XIX століття // УС. — 2002. — Вип. 5.
38. Заєць О.В. Еволюція сільськогосподарських підприємств Лівобережної України 1861–1914 рр. // УС. — 2006. — Вип. 10.
39. Берестовий А.І. Трансформації податкової політики уряду Російської імперії в українському селі в пореформений період: погляди вітчизняних дослідників останньої третини XIX — початку XX ст. // УС. — 2006. — Вип. 10; Його ж. Податкове законодавство та податкові платежі і натуральні повинності українського селянства Російської імперії в другій половині XIX ст. // УС. — 2008. — Вип. 11.
40. Морозов А.Г. Зародження кооперативного руху в Україні // УС. — 2001. — Вип. 2.
41. Фареній І.А. Вплив селянської реформи 1861 року на поширення ідей кооперації // УС. — 2001. — Вип. 2.
42. Андросчук О.В. Вплив реформи 1861 р. на зміни в адміністративно-територіальному устрої українських земель в складі Російської імперії // УС. — 2001. — Вип. 2.
43. Ващенко А.В. Розбудова органів селянського громадського управління (законодавчий аспект) // УС. — 2001. — Вип. 2.
44. Мойсієнко В.М. Урядова політика у галузі місцевого самоврядування в другій половині XIX ст. // УС. — 2001. — Вип. 2.
45. Мойсієнко В.М. Теоретико-історичні аспекти правового регулювання земельного сервітуту на території України (друга половина XIX — початок XX ст.) // УС. — 2010. — Вип. 12.
46. Гусс К. До питання про виникнення фабрично-трудового законодавства в Російській імперії у післяреформений період // УС. — 2010. — Вип. 12.
47. Крамарчук Т.Д. Особливості української селянської міграції до Башкирії після реформ 60–70-х рр. XIX ст. // УС. — 2001. — Вип. 2.
48. Лабузов В.А., Андреева Н.В. Переселение украинского населения в Оренбургскую губернию (середина XIX — начало XX веков) // УС. — 2008. — Вип. 11.
49. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — К., 1996.
50. Кузьмінський А.І. Освітні аспекти реформи 1861 року // УС. — 2001. — Вип. 2.
51. Звірковський І.В. Тенденції розвитку селянства Російської імперії в пореформений період // УС. — 2001. — Вип. 2; Тронько Т.В. Зміни в організації жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст. // УС. — 2001. — Вип. 2; Драч О.О. Вища жіноча освіта у внутрішній політиці уряду Російської імперії у другій половині XIX ст. // УС. — 2010. — Вип. 12.
52. Марочко В.І. Аграрні реформи в Україні (друга половина XIX — перша половина XX ст.): соціально-економічний аспект // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. — К., 1996. — Ч. 1.
53. Присяжнюк Ю.П. «Емансипація» 1861 року очима пересічного хлібороба // УС. — 2001. — Вип. 2.
54. Шатохін А.М. Селянське питання у соціологічній думці Росії та України у післяреформений період // УС. — 2001. — Вип. 2.
55. Ігнатенко В.В. Вплив реформи 1861 р. на формування української суспільно-політичної думки у другій половині XIX ст. // УС. — 2001. — Вип. 2.
56. Ігнатенко В.В. Селянський фактор в еволюції української суспільно-політичної думки другої половини XIX століття // УС. — 2006. — Вип. 10.
57. Верховський М.М. Особистості в реформі 1861 року // УС. — 2001. — Вип. 2.
58. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1.